

DİLİN DİLLENDİRDİĞİ

Ahmet İNAM*

Bu çalışmada dil-düşünce-anlam bağı üstüne, önce Batı’da felsefe alanında yapılan bazı tartışmaları dillendirerek, kendi hayatımızdan devşirmeye çabaladığım görüşlerimi ortaya koyacağım.

Baştan beri düşünen insanda dil duyarlılığı eksik olmamıştır. Kadim Yunan’dan örnek vermek gerekirse Eflatun *Kratülos* diyalogunda adların nesnenin hakikatini yansıtıp yansıtmadığını tartışmış. Bir cisme ya da kimseye verilen ad bir uzlaşım sonucu mudur? Yoksa nesnenin ya da kişinin adı, adı olduğu varlığın özelliklerine uygun olarak mı ortaya çıkar? Sorunu biraz daha açmak için farklı örnekler üzerinden konuyu tartışalım. Örneğin, elmaya “elma” adını verdiğimizde, birisi çıkp da ona neden “elma” diyorsunuz, onun adı örneğin, “melma” olmalı diyebilir mi? Adlarla adı oldukları varlıklar arasında zorunlu bir ilişki var mıdır? Çağımızda genellikle bu sorunun yanıtı olumsuzdur. Adlar uzlaşım larla verilir. Uzlaşım ların altında metafizik bir gereklilik var mıdır? Bu can alıcı bir soru. Adlarının yakıştığı insanlar vardır, adlarının yakışmadığı insanlar vardır. Belki *adlandırma ahlakı* diye bir ahlaktan söz edebiliriz. Adımıza yakışmalıyız. Örneğin adımız “İrfan”sa irfan sahibi olmak gerekmez mi? Adımıza yakışmak bir ahlak zorunluluğu değil midir? Değişik kültürlerin dillerini tanıdıkça ad vermenin toplumsal, antropolojik uzlaşım larla gerçekleştiğini gözlemleyebiliriz.

Aristoteles ağzımızdan çıkan konuşma sesi, yazı, zihin, gerçeklik dörtgenini sorgular, *Peri Hermêneias*’ta. Yüzyıllar boyu kendi dillerinin yapısını çatmaya çalışan dildciler, etkili konuşma, doğru düşünme üzerine odaklanan mantıkçılar, ilahi metinleri anlama, yorumlama çabası içinde olan ilahiyatçılar, dil (söz, yazı), düşünce (zihin, özne, akıl, benlik, bilinç...), gerçeklik (nesne, olgu, olay, dünya, duyu verileri, evren...) kavramlarının tek tek kendilerini ve aralarındaki ilişkileri aydınlatmaya çalışmışlar.

* Prof. Dr., ODTÜ, Felsefe Bölümü.

Aristoteles ve onun yolunda yürüyenler genellikle dille gerçeklik bağı konusunda pek sıkıntıya düşmemişler. Dilin gerçeklikten soyutlanmış, kendi başına bir varlık olabileceği Batı düşüncesinde özellikle on sekizinci yüzyıldan sonra ortaya çıkmış. Alman düşüncesinde Humboldt (Hamann, Herder) ile başlayan dilin düşüncüyü, dünyayı kavrama biçimini etkileyebileceği savı sonraları yirminci yüzyılın başlarında *Wolf-Sapir Savı* diye adlandırılan görüşle vurgulandı. Descartes ne diyor? Açık ve seçik düşünmeliyiz. Peki, açık ve seçik düşünce açık ve seçik bir dil gerektirmez miydi? Uzunca sayılabilecek bir süre insanlar, sahip oldukları dille düşüncelerini birbirlerinden ayıramadılar. Kant’la doruğuna varan aydınlanma düşüncesi “bütün akıllı insanların aynı biçimde düşündüğünü” öngörüyordu. Batı’da yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde kendini etkin bir biçimde ortaya koyan *fenomenoloji* akımı bile, bilincin işleyişinde dilin etkisini yeterince önemsemiyordu.

Yayılmacı Batı kültürü, misyonerlerin ve farklı kültürlere gönderdikleri antropologların çalışmalarıyla kendi dillerinin dışındaki dillerle ortaya çıkan düşünme ve yaşama biçimlerinin farklılıklarını gözlemledi. Dilin algılama, kavrama gücümüzü etkilediğini anladı. Diyelim ki ormanda yüzyıllardır yaşayan bir kültürün diliyle konuşuyorsunuz. Yeşil rengin birçok tonuna ait sözcükleriniz olduğu için yeşilin diğer kültürlerin dillerinde eksik olan tonlarını algılayabiliyorsunuz. Bedevinin dili, diğer kültürlerdeki insanların ilk bakışta algılayamadıkları örneğin deveyle ilgili birçok ayrıntıyı algılayabilecek dil varlığına sahip olabilir.

Şöyle bir sorgulama yaşandı Batı düşüncesinde yirminci yüzyılın başlarında: Bilimin çağlar boyu yaşadığı krizleri atlatıp “ilerlemesinde” dilin katkısı neydi? Örneğin iki bin beş yüz yıldır felsefede “ilerleme” görünmezken nasıl oluyordu da bilim, Aristoteles’ten Newton’a, Newton’dan Kuantum mekaniğine, Einstein’ın görelilik kuramına doğru giderek “gerçeğe” yaklaşan gelişmeler gösteriyordu?

On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru Newton fiziğinin hem atom altı dünyada, mikrokozmosta hem de gök cisimlerini kuşatan makrokozmosta yaşadığı ağır sıkıntılar (*anomaliler*) sonucu ortadan kalkmakta oluşu, Batı düşüncesini ağır bir kültür bunalımına sokmuştu. Daha önceleri Aristoteles fiziğinin yüzyıllar boyu süren tartışmalarla yerini Newton fiziğine bırakmasında felsefenin önemli katkıları olmuştu. Kant, ortaya koyduğu yapıtlarla Newton fiziğinin yaşamdaki yerini gösterebilmiş, bir anlamda düşünsel temellerini atabilmişti. *Saf Aklın Eleştirisi* ile bu yeni fiziğe uygun bilgi teorisini, *Pratik Aklın Eleştirisi* ile bu fiziğe yakın ahlakı, *Yargı Gücünün Eleştirisi* ile de bu fiziğin ortaya çıkardığı dünyanın güzellik ve sanat kuramlarını ortaya koymaya çalışmıştı. Newton fiziği ile yaşanacak bir hayatın bilgi, ahlak ve estetik açıdan temellerini önermeye çabalamıştı. Oysa

Newton fiziğini sarsan bu bunalımların çözümünde felsefe çok yetersiz kalmıştı. Belli bir açıdan bakıldığında bilim kendi olanaklarıyla bu sıkıntıların üstesinden gelmeyi başarabilmişti.

Neydi felsefenin yetersizliği? Felsefe kendi dilinin farkında değildi. Yüzlerce yıldan beri kullandığı dil çeşitli belirsizlikler, çok anlamlılıklar içeriyordu. Böyle bir dille düşünülebilir miydi? Bilim olguları saptamada, onların modelini, teorisini yapmada başarılı olabiliyordu. Çünkü dili, matematik gibi, iyi tanımlanmış, ölçümlere, gözlemlere, düşünceleri iletmede kesinliğe uygun bir dildi. Hiç çarşı pazar diliyle sağlam, kesin kavramlara imkân veren bir düşünme alanı açılabilir miydi?

Dilini söyle arkadaş! Sana bu dille “doğru dürüst” düşünülüp düşünülemediğini söyleyeyim. En sağlam düşünme, bilimsel düşünme değil midir? Bu düşünmenin de dili matematik değil midir? Var mı böyle sağlam, kesin, sağın dilin? Dilini düzelt öyle gel! Bu dille olgular bilimsel olarak yakalanamaz.

Yukarıdaki paragrafta biraz karikatürize ederek anlattığım görüş yirminci yüzyılın başlarında çoğu bilim insanlarından meydana gelen *Viyana Çevresi* felsefecileri tarafından tartışılıyordu. Gerçeği kavramak mı istiyorsun? Bilimin yöntemiyle düşün. Bilimin yöntemi ise matematiğin dilini kullanır. Olgu-dil bağı, gözlemlebilecek, ölçülebilecek olgularla, matematiksel kesinliğe sahip dil bağı demektir. O hâlde belirsizliği, çok anlamlılığı ortadan kaldıracak bir dil oluşturmak gerekir. Doğru düşünme doğru dille olur.

Bu dil, başlarda, Whitehead ve öğrencisi Russell’ın üç ciltlik *Principia Mathematica*’sında ortaya konan dildi. Sayılar teorisinin temellerinin atılması için geliştirilmiş bir dildi. Yıllar sonra, bin dokuz yüz yetmişlerde ülkemizde *Modern Mantık* adıyla okullarımızda okutulmaya başlandı. Bilimin nasıl matematik gibi sağlam, kesin bir dili varsa şimdi felsefe düşünmenin de modern mantık, diğer adıyla matematiksel mantık gibi böyle güvenilir bir dili olacaktı. Bu özlem, kısa bir süre sonra beklentilere uygun olmayacak biçimde sıkıntılarla karşılaşmaya başladı. Kimi filozoflar bu dili giderek zenginleştirmeye, felsefe düşünmeye uygun hâle getirmeye çabaladılar. Hâlâ çabalıyorlar.

Başlarda bu dilin ustalarından biri olan Ludwig Wittgenstein doktora tezi olan *Tractatus*’ta bu dille felsefe yapmanın imkânlarını araştırdı. Bu dilin sınırlarını gösterdi. Dilin sınırları düşünmenin sınırları idi. O dille düşünmeye çalışırsanız böyle bir sonuç çıkıyordu: Dilin içine sıkışıyor, çıkamıyordunuz. Susmak zorunda kalıyordunuz. Ya bu dille konuşacaktınız ya da susacaktınız. Örneğin şiir bir susuştu. Ancak o dilin tanıdığı gerçeklik, o dilin işaret ettiği, karşılığı olduğu, tekabül ettiği gerçeklik, gerçeklikti. Bu dilin dışında, üstünde bir dil olamazdı. Olsa da o dille ancak susulurdu ya da saçmalanırdı. Tüm metafizik dili, edebiyat dili “olgularda” karşılığını bulamadığı için bu anlamda saçma idi. Bu dille ifade edilemediği için anlamsızdı.

Seçtiğimiz ya da içine düştüğümüz dil bizi ne kadar gerçeğe yaklaştırabilir? Soralım: Gerçeğe ancak dille mi gidilir? Dil, kültürel bir yapı mıdır? Farklı kültürlerin farklı dilleri mi vardır? Bütün dillerin dayandığı ortak bir “derin dil” var mıdır? Örneğin, Chomsky’nin öne sürdüğü gibi, bütün dillerin ortak yapısını oluşturan derin bir yapı (*deep grammar*) var mıdır? Gerçeği arayan, onu yalnızca dille mi aramak durumundadır? Dil dışı arayış mümkün değil midir?

“Önce sağlam bir dil kuralım, gerçeği öyle arayalım” dediğimizde ancak dilin “gösterdiği”, delalet ettiği gerçeği bulabiliriz. İşte o zaman dilin sınırları düşüncenin sınırları olur.

Bu düşünürlerin ardına düştükleri yetkin dili kurmaktaki amaç, günlük dilin, kurulmamış doğal dilin, deyim yerindeyse belalarından kurtulmaktır. Kültürün geçmiş birikimlerinden, geleneğinden arınmış, tertemiz sayfa açabileceğimiz bir dil tasarlanmak isteniyor. Bu yetkin, ideal dil, her dünya görüşünün, metafizik bakışın, ideolojinin üstünde, taraf tutmayan bir dil olacaktır. Oysa her dil farkına varılan ya da varılmayan belli bir metafizik üzerinde yükselir. Belli bir varlık tasavvuruyla, belli bir hayat, insan anlayışıyla ortaya çıkar. Bunun farkına varmaz da yepyeni bir dille yepyeni düşünceleri keşfedeceğimiz düşüncesi ile yola çıktığımızda tehlikelerle dolu yolun içinde yitip gideriz.

Dilin izin verdiği kadar mı düşünebiliriz? Yoksa düşünebildiğimiz kadarıyla mı dilimizi oluşturabiliriz? Nedir dil? Beynimizin, sinir sistemimizin, doğal, kültürel, düşünsel çevremizle olan ilişkimizin sonucu mu oluşur dil? Düşünebildiğimiz için mi dilimiz vardır, dilimiz olduğu için mi düşünüyoruz? Dil düşünceden bağımsız olamaz mı? Soruların yanıtları hem dil bilimciler hem nörologlar, biyologlar, antropologlar hem de tümünün bir araya geldiği ekiplerin uygulamalı, deneysel araştırmalarıyla bulunmaya çalışılıyor. Dil-beden-zihin bağı üstüne düşünen, teorik alanda çalışmakta olan düşünürlerin de bu soruların yanıtlarına katkıları oluyor.

Batı düşüncesinde dil odaklı düşünme, “ideal dil” oluşturarak gerçeği araştırmanın yanında, dillerin çokluğuna odaklanarak, Wittgenstein’in deyimiyle “dil oyunları” içinde sözcüklerin *kullanımlarından* yola çıkarak anlamlarını yakalama etkinlikleriyle de gerçekleşti. Nedir “adalet”in anlamı, örneğin? Değişik ortamlarda, değişik dillerde, değişik zamanlarda “adalet” sözcüğünün kullanımlarına bakarak sözcüğün anlamlarını bulmaya çalışacağız. Anlam kullanımdır. Bu anlayışta da dilin dışına çıkamıyoruz. Dilin içinde kalıyor anlam. Dil, “ideal dil” değil, artık; farklı diller var. Farklı kullanımlar, farklı yaşam biçimleri, anlamı oluşturuyor. Dil yukarıdan buyurmuyor artık, yaşıyor. Yaşarken, deneyim içindeyken dil oluşuyor. Yine de dilin dışına çıkılamıyor; dilin anlamı genişliyor, yalnızca. Mimikler, jestler, el kol hareketleri, bakışlar; bir anlamıyla beden dili de dile dâhil oluyor. Bu geniş anlamıyla da dil odaklı düşünme biçimi etkinliğini sürdürüyor. Dil, gözlemlenebilir özellikleriyle vurgulanıyor. *İç, ancak dışa yansıyan üzerinden anlaşılabilir.* Dilin günlük yaşamda ya da mümkün kullanımına bakarak dünya, düşünce, insan anlaşıl-

maya çalışılıyor. Bu ideal dil ve ardından gelen kullanım vurgulu dil anlayışlarını örneğin Wittgenstein'in felsefe serüveninde bulabiliriz.

Bu yazıda amaç, Anglo-Amerikan ya da Kıta felsefesindeki dil anlayışlarını betimlemek değil. Yazımın biraz uzun tuttuğum bu giriş bölümünde Batı'da düşünce odaklı bir dil-gerçeklik anlayışlarının bazı noktalarını vurgulayarak kendi anlayışımı ortaya koyacağım.

“Düşünüyoruz, yıllarca düşündük de, düşüncede dilin önemini unuttuğumuz.” demek istiyordu, Batılı belli bir yorumla. Postmodern dönemde örneğin Derrida, Barthes gibi düşünürler dilin düşüncedeki önemine farklı açılardan dikkat çekmeye çalıştılar. Heidegger, “dil varlığın evidir” derken, dili varlığı keşfetmede bir kaynak olarak görüyordu. Nerede arayacağız hakikati? Dilde. Dil, hakikatin örtüsünü açtığı yerdir. Dil, ne Anglo-Amerikan felsefecilerinin kurmaya çalıştıkları ideal dil ne de anlamın kullanım olduğu dildir. Dil, varlığı içinde taşıyandır. Dil yalnızca bilimin dili değildir artık, şiirin dilidir de. Bu dili işiterek adım adım hakikatin perdesi açılacaktır.

Burada bir parantez açarak açıklama yapmaya gerek var. İdeal dil ve kullanım odaklı dili dile getirirken “gerçek” sözünü kullanmıştım. Dilin ardına düşüp dil odağından baktığımızda gördüğümüze “gerçek” (şe'nîyet, *reality*, *réalité*, *Realität*, *Wirklichkeit*) diyorum. Heidegger'in dile duruşunda dil, insanın kurduğu ya da gündelik yaşamda kullandığı dil değildir. Şiirin bize açtığı bir varlık alanını dile getirendir. Burada ontolojik bir kaygı söz konusu olduğu için dilde görülen artık “gerçek” değil, hakikattir (*alethêia*, *truth*, *vérité*, *wahrheit*).

Arayanlar, araştıranlar olarak dili kullanan biz değiliz, dili biz konuşmuyoruz, dil kendisi dile geliyor, kendisi dilleniyor (“*Sprache spricht!*” diyordu Heidegger, “Dil dillenir!”).

Dile öyle duruyoruz ki dil konuşmaya başlıyor. Dilin dillenmesine imkân verecek bir biçimde dile yaklaşmalıyız ki dil kendindeki varlığı açabilsin. Varlığın örtüsünü açma dil üzerinden, özellikle de şiir dilinden yapılıyor. Bu dille adım adım açılan varlığa doğru yürüyüşe *hakikat yürüyüşü* diyorum. Gerçek dille, dilin sınırlarında ulaşılandır. Heidegger'in varlığı açan diliyle adım adım yürünense hakikattir. Hakikat yalnız dille açmaz kendini, bütün sanat yapıtlarından da açabilir kendini. Doğayla açabilir. Hakikat, açtıkça kapanan, kapandıkça açıldır. Has, hasbi insanın duruşuyla varlığın sesi duyulabilir. Dil, dillenecek söyler, sesi dilden duyulur. Gerçekse, bilimin kendi dili içinde ardında koştudur. “Proton” der, “quark” der, “momentum” der. Gözlemler, hesaplar, açıklar, tahmin eder. Hakikat, kendini dile bırakabilenlerin azar azar sesini duyduklarıdır. Bitimsizdir. Tedricen yaşanabilir. Şiirin sesinden duyulabilir. Gökteki yıldızlar yalnızca bilimin konusu değildir, şiirin konusudur da. Şiirle de kavranacak hakikat vardır. Şiir dilin sınırlarında, ondaki hakikati açmada bir imkân kaynağıdır.

Batıdaki serüveni dil-anlam-gerçeklik (hakikat) düzleminde kimi çizgilerini vurgulayarak gözden geçirdikten sonra, bizim topraklarımızdan görünen benzer düzlemdeki serüveni kendi gözlüklerimden bakarak dile getirmeye çabalayacağım.

Dil, canın temasıdır. Canın cana, canana, varlığa, bilinene, bilinmeyene, görünen, görünmeyene temasıdır; değmesi, dokunması, bir anlamda ilişki kurmasıdır. İnsan candır. Can, beden, duygu, düşünme-anlam verme ve çevreden oluşur. İnsanın çevresi hem *içinde* hem *dışındadır*. İnsan kâinatı hem dışında hem de içinde yaşar. Bir türdür, bir türün bireyidir. Kendi türündeki bireylerle, farklı türden bireylerle de temas hâlinindedir. Var olmak, temas hâlinde olmaktır. (Hiçlikle de temas olabilir. “Hiç” ne güzel bir hatır bizim kültürümüzde!) Temasta birey etkilenir, etkiler. Etkileşim, canın bedeninde gelişmiş nörolojik yapısı ve belleğinin katkısıyla *anlama* ve *anlatma* özellikleri kazanır. Hayvanda koklama ile ses ya da elektromanyetik titreşimle, beden hareketleriyle ortaya çıkan etkileşim, haberleşme; bir temas varlığı olan insanda anlama ve anlatma özellikleriyle sürer. Anlama ve anlatma yatkınlığı insanda, binlerce yıl içinde günümüz dünyasında eriştiğimiz dillere doğru gelişim göstermiş. Başlarda belki insanlar basit sesler ve işaretlerle anlatıp anlayabiliyorlardı. Dil, çevrenin onlara dayattığı onların da çevreye açtıkları sorunlarla yaşayan insanların, bu sorunların çözümü için geliştirdikleri bir çeşit temas imkânı idi. Dille bir diğer insanla temas eder insan. Dille kendisiyle, belleğiyle, geçmişiyile temas eder. Konuşur, anlatır, anlar. İşaret koyar, iz bırakır, sonunda *yazar*, anlatır.

Yazı konuşmanın bir başka düzlemde olana temasıdır. Konuşmanın izidir, bir anlamda. Konuşmanın unutulup gitmesinden korkan insan, konuşmayı saklamak istedi. Saklayarak aktarmak istedi. Sesi çizgi ile temasa soktu. Dil, taşa, kilde, deride, çizginin saklanabileceği değişik zeminlerde kulaktan göze temas etmeye başladı. Dilin *temas alanı*, *temas ufku* genişledi. Okuma başladı. Ses çizgiye, çizgi sese temas etti. Anlama ve anlatma gücü gelişti dillenen insanın.

Anlayıp anlatma yetisine sahip olan insan, önce *konuşmayla* kendini dile getirdi. Konuşma, doğrudan yaşam sorunlarını çözmeye yönelikti. Konuşma, konuşan insanların konumlarını belirgin kılmaya yönelikti. Dil aracılığıyla insan aidiyet duygusunu geliştirdi. *Özgü olanla özge olanı*, kendine ait olanla olmayanı dile getirdi, belleğine taşıdı. Sözcükleri somuttu, yaşamda kalma kaygıları içinde ilişkiye girdiği nesnelere, durumları, hâlleri *gösteriyordu*. Dil, insanla, nesneyle temas hâlindeydi. İnsanla varlığın temasının tarzlarından biriydi. İnsan bedeninin gereksinimlerini yerine getirmeye, güven ve onanma duygularının yaşanmasına katkıda bulunuyordu. İnsan henüz dilin ona açabileceği dünyaların kapılarının farkında değildi. Dilde anlam sözcüklerin gösterdiği nesnelere, olaylar, durumlar ve hâller, elde edilen, edilemeyen pratik sonuçlardan oluşuyordu. Bu aşamada insanın bulunduğu *anlama yaşam anlam* diyelim. Nesnelere gösteren adların anlamları yaşam anlamdır, örneğin. “Bana bir elma ver” cümlesinin anlamı, istenen elmanın verilmesi ya da verilmemesi ile ilgilidir. “Bana güven, sen bendensin” cümleleri duygusal rahatlat-

mayı amaçlayan cümlelerdir. Birlikte yaşamada belli işlevleri vardır, bu işlev onların yaşam anlamıdır.

Konuşma ile insan toplumdaki yerini öğrenebiliyor. Toplumla teması sağlıyor. Bedeniyle, duygularıyla, henüz yeterince soyutlamalar içermeyen düşünceleriyle teması sağlıyor. İnsanın yalnızca yaşam anlamı yaşadığı dönemlerde o, henüz yeterli bir soyutlama gücüne, yaşama pratik uygulamaları aşan anlam verme gücüne sahip değildir. Yaşamı yaşam anlamlarla yaşadığımızda anlam sorunu, yaşamın içindeki uygulamalarla, uzlaşımlarla, mücadelelerle, çatışmalarla çözülür. İnsan hem uzlaşan hem de çatışan bir varlıktır. Çatışma ve uzlaşmanın yanında yaşam sorunlarını çözebildiği sürelerde yaşamın tadını çıkarabilen dolayısıyla *dilin tadını* çıkarabilen, dille oyun oynayabilen bir varlıktır. Dilin yaşam anlamıyla yaşadığımızda, düşünce, yaşamla, yaşamın sonuç alıcı, “iş bitirici” etkileriyle yoğrulmuştur.

Bedenin varlıkla teması, yaşam anlamın dışında bir başka anlamı duyuruyor insana. Beden titriyor. Duygular sarsılıyor. Yaşam anlamla yaşanan dil üzerinden insan, uzlaşımların, çatışmaların, özgülüğün, özgeliğin dışında olana açılıyor. Oyun oynayan insan günlük yaşamın ve *dilin ötesi* olabileceğini seziyor. Yıldızlara, dağlara, ırmaklara, canlara, cananlara bakıp *ürperiyor*. Dile ürpertisini katıyor. *Dil ürperiyor*. Bu ürpertiyle insan dilini arıyor. Beden, can içindeki yerinden taşıyor, duyguları, günlük düşüncüyü aşıyor, farklı bir anlamı keşfediyor: Şiiri! Bedenin ritim duygusunu, belli bir ölçü içinde çarpan kalbini, atan nabzını, bedenindeki müziği, kâinatta işitmeye başladığı müziği dile döküyor. Bir anlam sıçraması oluyor: Yaşam anlam *şiiir anlamla* temas ediyor. Dil farklı ufuklarını açmaya başlıyor, bir can olan insana. Şiir, ritmiyle, ölçüsüyle, uyağıyla, bir *manzume* olarak da duyurabiliyor kendini. Manzume bir şekildir, şiir anlama ulaşamamış, yaşam anlam zekâsıyla dile getirilmiş olandır, şiir özentisidir. Şeklin ötesindeki şiir anlam, duyan kulaklara, sezen kalplere *sözü* getiriyor. Yaşamın ufukları genişliyor, değişik ufuklar oluşuyor. Dil yaşamı şiiirliyor, şiiirlenen yaşam dili büyülüyor. Şiir anlam, dilin imkânını işaret ediyor. Açılan yeni kapıları, pencereleri gösteriyor. Şiir anlam, yaşamın yepyeni anlamlarına işaret ediyor. Sözüün varlığını ima ediyor. Yalnızca konuşma yok, söz de var. Dil insana söz veriyor. Sözlendi insan, şiiirden kutsal olanı anlamaya, yaşamaya başlıyor. Düş gücü gelişiyor. Dil duyarlılığı, *güzeli* ve *kutsalı* yakalamasına yol açıyor. Artık ağaç, bir sözcükle işaret edilecek bir nesne değildir, yaşam anlamı içinde. Şiir anlamdır o, bir şiiirdir. Hem ağaçtır hem anlamdır. Sözdür. Ağaçla sözlüyor insan, şiir anlamı yaşarken. Ağacı söze buluyor, sözle buluşturuyor, sözle yoğuruyor. Yaşam dilin ardındaki dil, dilleni kendini sunuyor. Dil konuşmuyor bu aşamada, söylüyor. Söz sunuyor, sözler sunuyor. Dil insana, cana temas ediyor, varlığa temasını insana aktarıyor. İnsan sözlüyor. Tinsel (manevi) olanın eşiğine geliyor dil. İnsanla dünyanın, insanla onun geçmişinin teması dili zenginleştiriyor.

Sözüün büyüü akıl düzeyinde düşüncenin soyutlama gücüne destek veriyor. Kavramlarla düşünmeye başlıyor. Soyut düşünen insan matematiği diline katabi-

liyor. Diline mantığı, dil bilgisini, olgulara yönelik açıklamayı, önceden tahminde bulunmayı bilimsel düşünmenin bileşenleri olarak öne sürebiliyor. Söz, destanları, efsaneleri, masalları, türküleri doğuruyor. *Söz anlam*, yoğuruyor, insan yaşamını. Yaşam *hayata* dönüşüyor.

Hayat, anlamı sorgulanan sözle yaşanan, değerlerin tecrübe edilebildiği; insanların özgür, özerk olabildiği bir yaşamdır. Yaşamdan hayata çıkış çaba ister, sözü duyup yaşamayı ister. Özgürlük, özgelik odağında düşünen insan, bizden olan, bizden olmayan bakışıyla bakan insan, yaşamdan hayata çıkamıyor. Hayat, özgelik ve özgünlüğü aşan *özgünlükle* yaşanabiliyor. Özgünlük, Batı kültürlerinin diliyle orijinallik, orijine, kaynağa, söze, şiire, öteye yakın olmakla kazanılır. Yazık ki binlerce yıl öncesinde insanın keşfedebildiği özgünlüğü çağımızda birçok toplum, birçok insan yitirmiş görünüyor. Dilin sözünü değil de konuşmasını duyuyorlar hâlâ.

Öyle bir an oldu ki yaşam anlam şiir anlamı doğurdu. (Ürperme anı, huşu anı!) Varlığın sonsuzluğuyla bir anlık temas sonucu, dil, perdelerinden birini kaldırdı. Sonsuz bir ufuk açtı, bir can olan insana. Şiir anlam, hem şuurla hem inşa (Kadim Yunan'ın *poiésis*'i!) ile ilgiliydi. Şiir anlam söz anlamı duyurdu insana. Sözün katmanlarından içeri girdikçe, söz alanının, söz âleminin bitimsiz ufuklarına daldıkça söz söylemenin mana ve lezzeti dile yeni bir kapı açtı: Bir edebiyat türü olarak şiir, zaman içinde şiirle biçimlenen diğer edebiyat türleri ortaya çıktı.

Unutmayalım şiir anlam derken, bir edebiyat türündeki şiiri kastetmiyorum. Şiir, dilden öncedir. Öncelikle bedende duyulan bir ürpermedir, titremedir, titreşimdir. İnsanın varlıkla eş titreşimidir, tınlaşımıdır. İnsan sözcüklerle cümleler kurabildiği dilden önce şiiri bedeninde, duygularında derinden hissetti. Bu his onu yaşamdan hayata çıkaran bir itici güç oldu.

Dili etkin biçimde kullanma kaygısı, güzel, etkileyici, ikna edici konuşma, hitap etme tekniği olan retorik doğurdu. Olumsuz anlamıyla retorik, sözün değil de, yaşam anlamın sınırları içinde kalan konuşmanın egemen olduğu, insanları konuşarak ya da konuşma odaklı yazı ile ikna edip caydırmaya yönelik, onları yönetip yönlendirme amaçlı etkinlikler alanı olarak anlaşılabilir. Sözün olduğu yerde retoriğe gerek yoktur. Söz retorik istemez. Manzume, örneğin, retorikle gerçekleştirilir. Kurnazlıkla yazılan, yaşantı yoksunu edebiyat yapıtları söze ulaşamadıkları için retorik alanı içinde kalırlar.

Söz dile ufuklar açtı. İnsan sözle güzelin ardına düştü. Hakikati aramaya başladı. Dil giderek somuttan soyuta doğru gelişme içine girdi. Doğayı, tarihi, kültürü açıklamaya çalışan teoriler üreilmeye başlandı. Hakikat yolculuğu, denenilen değişik yollara döşenmiş kavramlarla yapılıyordu artık. Birlikte yaşama kuralları yaşam anlam içinde düşünülürken, sözün keşfiyle yaşam anlamın ötesindeki değerler, bu kuralların oluşmasında etkisini gösterdi (örneğin Eflatun'un ideaları!). “Doğru yaşama, yüksek yaşama değerleri” sorgulandı. Hikmet, *sofia*, yaşam anlam içinde bir

sorun çözmeye becerisi, kurnazlık, yol yordam bilme anlamına gelirken sözün bulunuşuyla “en yüksek değer” ne olabileceği sorusuna yanıt arayışlarının alanı oldu. Hikmet sevgisi (felsefe!) oluştu. Kutsalın önemi anlaşıldı. Ötenin sesini duyan dinler ortaya çıktı. Şiir anlamın açtığı ufukta inanç düzenlerinin dili oluştu.

Öyleyse, bir şeyin anlamı denince farklı düzlemlerdeki ya da alanlardaki anlamları anlamalıyız. Yaşam anlamın yoğunlukta olduğu bir *anlam alanında* bir dağın ya da bahçenin anlamıyla söz anlamın etkin biçimde yaşandığı, kutsalın, estetik ve etik değerlerin yaşantımıza girdiği bir dünyada dağ ya da bahçe farklıdır. Anlamların seviyeleri vardır. *Düz anlam* dilin kendini yaşam anlam olarak açtığı alanda, bu alanların sözlüklerinde dile getirilir. Yaşam sözle yoğunlukça hayata dönüşür. Hayat, anlam kaynar. Anlamların sonsuzluğu ise *mananın* kapılarını açar. Kaygusuz Abdal’ın buyurduğu gibi insan manadır. Onun için tükenmez. Anlamlar, mananın sonsuzluğunun görüntüleridir. Mana kâinattaki yaşam enerjisinin kaynağıdır. Bu enerjinin hayata, kültüre, bilime, sanata, dine, düşünceye dönüşmesinin kaynağıdır. Bütün anlamlar, sonunda mananın sonsuzluğunu işaret eder.

Bir yorumla Aristotelesçi bir bakış içinde dilimizdeki sözcüklerin anlamlarının bu sözcüklere karşılık gelen nesnelere, olaylar, olgular, oluşumlar olduğu düşünülür. Örneğin “tabak” sözcüğünün anlamı nedir diye sordüğümüzde, bir nesne olan tabağı gösteririz. Tabak sözcüğünün anlamı bu gösterilen nesne olabilir mi? (Analitik felsefede özellikle Quine’in dile getirdiği sorun!) Diyelim ki tabağın ne işe yaradığını bilmeyen bir kültürden gelen (Belki de uzaydan gelen bir yaratık?) birine tabağı göstererek “tabak” dediğimizde ne anlar? Ölü diye ölen birinin cesedini göstererseniz ne anlar? O nesneye ya da olaya ne dendiğini biliyor olmak anlamını bilmek midir? Tabağın yaşamımızdaki yerini, işlevini, kültürümüzde oynadığı rolü, tarihini anlar mıyız, fiziksel görünüşünü öğrendiğimizde? Anlam yaşamın ve hayatın bütününi görmeyi gerektirir.

Kaldı ki tabağı parmağımızla gösterip buna “tabak” denir dediğimizde de birçok belirsizlik ortaya çıkar. Tabağın rengine mi, masa üzerinde duruşuna mı, diğer tabaklar arasındaki duruşuna mı tabak denir? Yalnızca gösterilen nesneye “tabak” denir de, günlük hayatımızda karşımıza çıkan türlü biçim ve renkte diğer tabaklara denmez mi? O nesneyi gösterdiğimizde, bütün bu neredeyse sonu gelmez açıklamaları yapmak gerekiyor. Anlam, adı konan nesnelere ya da olaylar için ortaya çıkmıyor hemen. Kültürü, o nesnenin insanların yaşam biçimlerindeki, hayat tarzlarındaki yerini anlamak gerekiyor.

Ayrıca, adların dışındaki sözcüklerin, örneğin edatların, zamirlerin, bağlaçların anlamları da bütün içinde, bir bağlam içinde ortaya çıkıyor.

Anlam yalnızca dilsel değil. Sözlüğe bakıp bir sözcüğün, terimin, kavramın anlamını kavramak her zaman mümkün değil. Örneğin fizik bilgisi olmayan birine *beta ışımasını* sözlük üzerinden nasıl anlatırsınız?

“Hayatın anlamı nedir?” diye sorulsa örneğin, sözlüğe mi bakacağız? (“Hayat” sözcüğü için bakabiliriz, belki!) Nereden geldik, nereye gidiyoruz, bu dünyada buluşumuzun anlamı nedir?

Anlamla ilgili bu yazının dışında kalan o kadar çok sorun var ki, tartışması bir kütüphane dolusu kitaba sığmaz. Bu sorunlara genel bir çerçeve içinde bakabilmek için yorum kaçınılmaz oluyor. Yaşamak yorumlayabilmektir. Gelenekten gelen anlamları dağarcığımıza alıp yaşantılarımızı yorumlarla yoğurabilmektir. (Bizim gibi ezberciliğin yaygın olduğu toplumlarda kendi gözünden görüp kendi gönlünden duymak, toplumun geleceği açısından çok önemlidir.) Yorum, yaşanana can katar. Heyecan katar. Elbette her yorum değil: Can verici yorumlardan söz ediyorum. Kültürümüzün mana zenginliğini koruyarak geliştirmek, bunun için de başlangıcında tuhaf, uçuk kaçık gibi görünen yorumların üstünü çizmemeliyiz.

Hiç unutmam, bir genç profesör arkadaşla şiir yorumu yapıyorduk, bir panelde. Arkadaş yorumlarım karşısında son derece rahatsız oldu ve ağzından kaçırır: “Atış serbest hocam!” Benim yorumlarımın cahilliğimin bir sonucu olduğunu sanıyordu. Böylece bu arkadaşın ne kadar derin bir bilgiye sahip olduğunu anlamış oldum.

Yorumların bir disiplin, emek, aşk ve yaratıcılık istediği açıktır. Dilimiz bizden onu beslememizi istiyor. Mana ebeleri olarak ondaki zenginliği doğurtmamızı istiyor. Yaşanan bizden yorum bekliyor. Bu kültüre can veren yorumlar. Yorumların çoğulluğundan korkmayalım. Mana cumhuriyetinde canımızı titreten her yorum yerini bulsun.

Bilimde, sanatta, edebiyatta, düşüncede, dinde, can verici yorumlarla hayata hizmet ederiz. Ezberci, korkak, bellediği anlamların altında kalıp mananın yüceliğini ve sonsuzluğunu duyamayan kültürler, yaşadıklarına can veremedikleri için yaşamı kokuştururlar, tüketirler.

Dil, perdelerini açacak şiir insanlarını, söz insanlarını bekliyor.